

به نام خدا

بافت تاریخی بروجرد

بررسی تحولات شهری بروجرد
از پیدایش تا پایان یهلوی اول

علیرضا گودرزی

۱۳۹۲

سرشناسه	: گودرزی، علیرضا، ۱۳۶۲-
عنوان و نام پدیدآور	: بافت تاریخی بروجرد: بررسی تحولات شهری بروجرد از پیدایش تا پایان پهلوی اول / نگارنده علیرضا گودرزی.
مشخصات نشر	: تهران: نشر سمیرا، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ۲۶۳ ص.؛ مصور، جدول، نمودار.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۵۵-۵۱-۴
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۲۵۳
عنوان دیگر	: بررسی تحولات شهری بروجرد از پیدایش تا پایان پهلوی اول
موضوع	: شهرسازی - ایران - بروجرد - تاریخ
موضوع	: موضوع: ساختمان های تاریخی - ایران - بروجرد
رده بندی کنگره	: بروجرد - تاریخ : ۱۳۹۲ ۱۲۱۶۹ ۱۳۹۲ ۹۲ الف
رده بندی دیویی	: ۳۰۷/۱۲۱۶۰۹۵۵۵۲۳۲
شماره کتاب شناسی ملی	: ۳۱۱۳۵۱

بافت تاریخی بروجرد

بررسی تحولات بروجرد از پیدایش تا پایان پهلوی اول

علیرضا گودرزی

نشر سمیرا

چاپ اول، ۱۰۰۰ نسخه، ۱۳۹۲

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۹۵۵-۵۱-۴

امور اجرایی: میراث کتاب

قیمت: ۱۳۵۰۰ تومان

مرکز فروش: میراث کتاب. تلفن: ۶۶۴۶۶۳۴۵ و ۶۶۴۶۶۳۴۸-۰۲۱

فهرست مطالب

۹.....	پیشگفتار
۱۱.....	مقدمه
۱۷.....	فصل اول : بسترهای جغرافیایی شکل گیری شهر بروجرد
۱۹.....	جغرافیای طبیعی
۱۹.....	موقعیت جغرافیایی:
۲۱.....	ناهمواریاها:
۲۳.....	رودها:
۲۴.....	سراب ها:
۲۵.....	زمین شناسی:
۲۶.....	آب و هوا:
۲۷.....	بارندگی:
۲۸.....	پوشش گیاهی:
۲۸.....	زندگی جانوری:
۲۹.....	باد:
۲۹.....	زلزله:
۳۱.....	جغرافیای انسانی
۳۱.....	دین و مذهب:
۳۲.....	جمعیت:
۳۳.....	گویش:

۳۴	اقتصاد:
۳۴	صنایع دستی:
۳۷	فصل دوم: بسترهای تاریخی شکل گیری، رشد و گسترش شهر بروجرد
۳۹	بروجرد در ادوار پیش از تاریخ:
۴۰	بروجرد در دوران تاریخی:
۴۱	بروجرد در مهن دوران اسلامی:
۴۱	بروجرد در منابع قرون اولیه اسلامی (۱ تا ۵ ه.ق):
۴۴	بروجرد در منابع قرون میانه اسلامی (۵ تا ۱۰ ه.ق):
۴۸	بروجرد در منابع قرون متأخر اسلامی (۱۰ تا ۱۳ ه.ق):
۵۷	تاریخ سیاسی بروجرد:
۵۸	از اوایل اسلام تا سلجوقیان:
۵۹	از سلجوقیان تا صفویه:
۶۱	از صفویه تا پایان قاجار:
۶۷	فصل سوم: بررسی روند شکل گیری و گسترش شهر بروجرد
۶۹	نظریه های مطروحه در مورد شکل گیری شهر بروجرد:
۶۹	ویروگرد:
۶۹	پیروزگرد، فیروزگرد، پیروزه گرد:
۶۹	بروگرد:
۷۰	براوگرد:
۷۳	شکل گیری هسته اولیه شهر با اتکا به شواهد باستان شناسی:
۷۳	کاوش در مسجد جامع:
۷۵	دیدگاه جغرافی نویسان:

مطالعه شواهد گسترش شهر از قرون اولیه تا دوره قاجار:	۷۷
گسترش شهر در دوران قاجار:	۷۹
گسترش شهر در دوره ی پهلوی:	۸۸
فصل چهارم : بررسی محله ها و بناهای تاریخی بافت قدیم شهر بروجرد	۹۱
محله ی دودانگه و بناهای تاریخی آن :	۹۴
مسجد جامع:	۹۵
امام زاده جعفر:	۱۰۰
بازار:	۱۰۳
مسجد رنگینه:	۱۰۵
مسجد سلطانی (شاه سابق - امام کنونی):	۱۰۷
امامزاده قاسم:	۱۲۲
محله ی برآباد (رازان) و بناهای تاریخی آن:	۱۲۵
حمام امام جمعه:	۱۲۵
محله ی یخچال و بناهای تاریخی آن :	۱۲۷
مسجد امیرالمومنین:	۱۲۸
مسجد امام رضا :	۱۲۹
خانه تاریخی غروی :	۱۳۲
آب انبار مسجد میر:	۱۳۴
مدرسه پهلوی (امام):	۱۳۷
محله ی صوفیان و بناهای تاریخی آن :	۱۴۰
خانه تاریخی حاج آقا کمال طباطبایی:	۱۴۱
خانه تاریخی صدر زاده نبوی طباطبائی:	۱۴۴

- ۱۴۷.....خانه تاریخی افتخار الاسلام نبوی طباطبائی:
- ۱۵۱.....حمام تاریخی سید (بحر العلوم):
- ۱۵۴.....خانه تاریخی قاضی زاده:
- ۱۵۹.....خانه تاریخی بشیری گودرزی:
- ۱۶۲.....خانه تاریخی درغنی:
- ۱۶۷.....خانه تاریخی بزرگمهر:
- ۱۷۰.....خانه تاریخی معیث الاسلام:
- ۱۷۷.....خانه تاریخی مرادی:
- ۱۷۹.....خانه تاریخی مصری:
- ۱۸۱.....خانه تاریخی بیرجندی:
- ۱۸۵.....مسجد سید:
- ۱۸۷.....محله ی قدقون و بناهای تاریخی آن:
- ۱۸۸.....خانه تاریخی مستجاب الدعوه (مؤذن):
- ۱۹۱.....مقبره حاج ابراهیم:
- ۱۹۴.....محله ی کلیمی ها:
- ۱۹۴.....محلات حومه ای و بناهای تاریخی بیرون از حصار شهر:
- ۱۹۷.....تکیه موثق:
- ۲۰۰.....تکیه و باغ افشار:
- ۲۰۲.....تکیه دیده ور:
- ۲۰۵.....تکیه و باغ همایونی:
- ۲۰۶.....تکیه روغنی:
- ۲۰۶.....تکیه نکویی:

۲۰۷	شبکه های ارتباطی برون شهری :
۲۰۷	پل قلعه حاتم:
۲۰۹	پل چالانچولان:
۲۱۱	فصل پنجم : بررسی اصول معماری تاریخی بروجرد
۲۲۳	توزیع مکانی (پراکنش بناها در محله ها) :
۲۲۸	کاربری بناها:
۲۳۰	توزیع زمانی (زمان ساخت بناها) :
۲۳۲	مصالح ساخت:
۲۳۳	جهت ورودی اصلی بناها:
۲۳۵	تعداد طبقات:
۲۳۷	تعداد حیاط:
۲۳۹	نقش وقف در حفاظت بناهای تاریخی بروجرد :
۲۴۰	ویژگی های معماری خانه های تاریخی بروجرد:
۲۴۴	پیشنهادهای برای حفاظت بافت تاریخی بروجرد:
۲۴۷	تصاویر
۲۵۳	کتاب شناسی

پیشگفتار

گذشته ی ما هویتمان را در بر دارد. در زمان کنونی که جهان دچار بحران هویت شده و هر جامعه ایی بدنبال کشف هویت خود و عرضه ی آن به دیگران است، اهمیت آثار گذشته چند برابر می شود. بناهای تاریخی یکی از اصلی ترین جلوه گاههای فرهنگ و تمدن یک جامعه هستند که مطالعه و حفاظت آنها بسیار ضروری می باشد. مسافه معماری امروزی کشور ما کمتر رد پای از هویت ما را به همراه دارد. این وظیفه ی ماست که بناهای گذشته یمان را مطالعه کنیم. بطوریکه عناصر آنرا- اعم از تزیینات و اصول ساخت- در معماری امروزمان به شکلی تلفیق کنیم که از یکسو هویتمان حفظ شود و از سوی دیگر سهم معماری معاصرمان از بین نرود. به همین دلیل بافت های تاریخی شهرها که در برگیرنده ی بناهای مورد نظر می باشد، باید در اولویت مطالعه قرار گیرند. در این پژوهش بافت تاریخی شهر بروجرد مورد بررسی قرار می گیرد.

نگارنده برخود واجب می داند از تمام عزیزانی که در این راه صمیمانه یاری رسانده اند، تشکروقدردانی کند. بخصوص از دکتر حسن کریمیان (عضو هیات علمی گروه باستان شناسی دانشگاه تهران)، دکتر حامد مظاہریان (ریاست دانشکده معماری دانشگاه تهران)، مسئولین اداره ی میراث فرهنگی شهرستان بروجرد بویژه آقای یار محمدی (رئیس اداره) و همچنین دوستان خویم آقایان مهدی سبزه علی، امیر ایزدی، عبدالله خسروی و داوود قاسمی نهایت تشکر را دارم.

مقدمه

بدون تردید بافت تاریخی شهرها شرایط بسیار مطلوبی را در مطالعه سازمان اجتماعی سازندگانشان فراهم می سازند. شهرهای ایران به بهترین وجه انعکاس دهنده فرهنگ و شیوه زندگی مردمانی هستند که در احداث و استمرار حیاتشان نقش آفرین بوده اند. بافت های تاریخی با توجه به زنده بودن و قرار گرفتن در متن جامع امروزی از اهمیت خاصی برای مطالعات برخوردار هستند که از جمله می توان به شناسایی نقش آنها در تعاملات جامعه، بازسازی فرایند زندگی اجتماعی ساکنان در واپسین مراحل استفاده از واحدها، شناسایی شاخص ها و ویژگیهای معماری ادوار مختلف- از طریق مطالعه بناهای هر دوره-، بررسی روند توسعه شهرها در طی قرون متوالی و غیره اشاره کرد.

بناهای تاریخی و بویژه هنرهای کاربردی بکار رفته در آنها، مملو از پیامهایی هستند که مطالعه نقش ارتباطی آنها خود مقوله ای مستقل تحت عنوان «باستان شناسی ارتباطات» را طلب می نماید. یک بنای تاریخی قبل از آنکه معرف صورت مساله فنی-ساختمانی باشد، دربرگیرنده ی یک سلسله روشهای تفکر و کردار است که راه و رسم زندگی مردمان عصر خود را بازگو می کند(فلامکی ۲: ۱۳۷۴). وظیفه ی محققى که بر روی این بناها مطالعه می کند، کشف این پیامها برای روشن کردن روابط اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و.....مردمان گذشته است. پیامهایی که عموماً در قالب کتیبه ها، هنرهای تزئینی از قبیل کاشیکاری، گچ بری، آجرکاری و غیره بکار رفته و قابل دریافت می باشند.

بروجرد از شهرهای تاریخی ایران است که بافت کهن ارزشمند آن بناهای متنوعی از ادوار سلجوقی تا پهلوی اول را در خود جای داده است. از نقطه نظر شهرسازی، بروجرد با داشتن بافت تاریخی به وسعت قریب ۲۷۰ هکتار از شهرهای کم نظیر کشور است که بناهای تاریخی آن تقریباً سالم و قابل مطالعه باقی مانده اند. از ویژگیهای منحصر به فرد دیگر این شهر آن است که هر یک از محلات اصلی چهارگانه (دودانگه، رازان، یخچال و صوفیان) آن، ضمن آنکه به محلات کوچتری تقسیم می شوند، دارای یک گذر اصلی متصل به مرکز شهر و بناهای عمومی و عام المنفعه مجزایی چون بازارچه، مساجد، آب انبار، حمام و حتی قبرستان مستقل می باشند. فرض بر آن است که هر یک از محلات چهارگانه شهر مورد مطالعه یکی از طبقات چهارگانه عصر قاجار را در خود جای می داده است. به عبارت دیگر بافت تاریخی بروجرد نظام اجتماعی عصر قاجار را در خود منعکس ساخته بود. نوشتار حاضر در پی آن است تا با بهره گیری از نتایج مطالعات میدانی نگارنده در این شهر، رابطه سازمان فضایی بافت قدیم و نظام اجتماعی عصر قاجار را معلوم سازد. بدیهی است نتایج پژوهش حاضر می تواند در حفظ اصالت بافت به هنگام اجرای طرحهای حفاظتی در آن کمک شایان توجهی نماید.

از میان شهرهای باستانی ایران کمتر شهری را می توان یافت که از آغاز شکل یابی تاکنون سیر تحول خویش را طی نموده باشد. به عبارت دیگر تعداد قابل توجهی از شهرهای این سرزمین بویژه شهرهای عصر ساسانیان، چند قرن پس از سقوط این سلسله متروک و در نهایت تخریب گشته اند.

از این میان تعدادی از شهرها نیز بدون هیچگونه وقفه ای استمرار یافته اند. اینکه چرا تعداد قابل توجهی از شهرهای ساسانیان پس از سده های اولیه اسلامی تخریب و تعدادی دیگر به حیات خویش ادامه داده اند، پرسش اساسی است که در جای خود قابل بحث است. از میان شهرهای استمرار یافته، بروجرد را می توان نام برد که در تحقیق حاضر مورد پژوهش قرار گرفته است. بروجرد از جمله شهرهای کهن ایران می باشد که وجود مسجد جامعی با قدمت بیش از هزار سال و مجموعه ی غنی از بناهای تاریخی خود دلیل این مدعاست. این شهر در طول حیات کهن خود در طی اعصار توسعه و گسترش یافته است. قرار گیری آن در دهانه ی غربی دشت حاصلخیز سیلاخور موجب گردیده که این منطقه از دوران پیش از تاریخ مورد سکونت قرار بگیرد. نام این شهر از قرون اولیه اسلامی در گزارشات جغرافیدانان اسلامی به طور متوالی یاد شده است.

در طی قرن اخیر با شعار تجدد این شهر دچار تغییر تحولات زیادی شده است و چهره ی تاریخی آن به طور کامل تغییر یافته است. اما در حال حاضر مجموعه بافت تاریخی ارزشمندی از ادوار سلجوقی تا پهلوی اول را دارا می باشد که مطالعه آنها می تواند اطلاعات ارزشمندی از وضعیت شهری آن در طی تاریخ را ارائه نماید. اما چند پرسش پیش روی این پژوهش می باشد:

- شهر بروجرد از چه زمانی شکل گرفته و عوامل موثر بر استمرار حیات شهر چه مواردی هستند؟

- بافت تاریخی شهر بروجرد چگونه است؟

- ویژگی ها و اصول معماری تاریخی شهر بروجرد به چه شکل بوده است؟

- برهمکنش های مذهبی و فرقه ای بین گروهها چه تاثیری در بافت شهری بروجرد داشته است؟

- آیا با اتکا به تحلیل فضایی بناهای تاریخی شهر بروجرد می توان سازمان اجتماعی ساکنان آنرا در دوره ی قاجار مورد مطالعه قرار داد؟

زلزله خیز بودن منطقه بروجرد و روند سریع ساخت و سازهای جدید به طور جدی بافت تاریخی ارزشمند بروجرد را در معرض تخریب قرار داده است. در طی قرون گذشته زلزله بارها به این شهر آسیب های شدیدی وارد ساخته که بیشترین صدمات آن به بناهای تاریخی بوده است. از جمله می توان به زلزله ی سال ۱۳۸۵ه.ش اشاره کرد که صدمات مهلکی به مسجد جامع، مسجد سلطانی و دیگر بناهای تاریخی این شهر وارد ساخت. از این رو انجام پژوهش حاضر ضرورتی اجتناب ناپذیر می نماید؛ بدین ترتیب نتایج این طرح می تواند مستند نامه ای از بافت تاریخی شهر بروجرد باشد که بوسیله ی بلاهای طبیعی و انسانی تهدید می شود.

اجرای طرح حاضر بر دو روش میدانی و کتابخانه ای استوار خواهد بود. در تحقیقات کتابخانه ای، کلیه اطلاعات تاریخی مرتبط با شهر بروجرد مطالعه و مورد تجزیه و تحلیل قرار می گیرد.

در بررسیهای میدانی، اطلاعات مرتبط به کلیه ی بناهای تاریخی بافت قدیم شهر بروجرد در فرمهای مخصوصی جمع آوری می گردد. در مرحله بعد از بناهای مورد مطالعه نقشه تهیه و از اجزا تزئینی آنها طرح زده می شود که از جمله اقدامات ضروری کار در این مرحله خواهد بود. در ادامه داده های میدانی،

حاصل از بررسی محله ها و فضاهاى معماری، در مقایسه با هم در برنامه هاى آماری مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

مطالعه بر روی بافت هاى تاریخی مشکلات فراوان دارد که بطور اجمال در اینجا به پاره ای از آنها پرداخته می شود. از یک سو بیشتر خانه هاى تاریخی دارای مالکیت خصوصی بوده که ورود به آنها و برداشت اطلاعات امری بسیار مشکل می باشد. حتی در مورد ورود و برداشت از بناهاى عمومی و عام المنفعه نیاز به مراحل اداری زیادی است. از سوی دیگر مطالعه بر روی بافت تاریخی شهرهاى کوچکی مانند بروجرد مشکلات دو چندان می باشد، زیرا در اکثر موارد اطلاعات زیادی در مورد بناها در دست نمی باشد و محقق باید خود بیشتر برداشت ها را از آثار به عمل آورد.

در خصوص بناهاى تاریخی بروجرد مطالعات بسیار اندکی صورت گرفته است که این مطالعات اندک نیز تنها به مطالعه تک بناهاى از بافت شهر مانند مسجد جامع محدود شده است. طی یک بررسی باستان شناسی در سالهاى ۱۳۶۱-۱۳۶۲ ه.ش توسط مرحوم محمد مهریار در مسجد جامع، اندودزدایی انجام شد و تزیینات آن از جمله در بالای محراب کتیبه ای از جنس آجرهاى تراشیده به خط کوفی گلداز، آجرهاى قالبی زینت یافته و گره چینی زیبایى در سطح فیلیوش ها مشخص شد. علاوه بر این در کف شبستان گنبد خانه و شبستان هاى اطراف حفاری هاى انجام گرفت که از جمله نتایج آن، کشف کف اصلی بنا در عمق ۲/۳۰ متری از کف فعلی، کشف تزیینات، سفالینه ها و سکه هاى مختلف که نشان از فعالیت هاى ساختمانی و تعمیر مسجد از قرن سوم هجری تا عصر حاضر است.

تاکنون مطالعاتی که در مورد بروجرد انجام شده بیشتر به جغرافیای تاریخی، تاریخ سیاسی و فرهنگی این شهر محدود می شود. در مورد بافت تاریخی این شهر تنها چند پایان نامه در راستای طرح ساماندهی این بافت دفاع شده است که محدود به ارائه راهکارها و پیشنهاد ها می باشد.

تا جایی که نگارنده اطلاع دارد در مورد شکل گیری و روند گسترش این شهر و همچنین خصوصیات معماری و تزیینی بناهای تاریخی آن و نقش آنها در بازسازی تاریخ اجتماعی بروجرد مطالعه ای صورت نگرفته است. پژوهش حاضر می تواند بافت تاریخی این شهر را مورد بررسی قرار دهد و شکل گیری و گسترش شهر بروجرد را تا دوره ی پهلوی اول مطالعه کند.